

O JEDNOM TIPU LEKSIČKIH ARHAIZAMA U SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

UDK 808.62

1. Iz perspektive **savremenosti** mnoga jezička sredstva, potisnuta iz opšte upotrebe, mogu se smatrati **arhaizmima**. U načelu od zastarevanja nije izuzet nijedan nivo jezičke strukture pa se, u skladu s tim, može govoriti o **gramatičkim, leksičkim i semantičkim arhaizmima**.

Kad je leksički plan u pitanju, zapaža se da savremenici razlikuju zastarele i nove leksičke jedinice od opšteupotrebnih. Naravno, jasnih granica među ovako razvrstanim leksemama ne može biti budući da u oceni zastarelosti nekih leksičkih jedinica među korisnicima jezika neće uvek biti jednoglasnosti. Takva ocena može da zavisi kako od generacijske pripadnosti, tako i od opšteg i stručnog obrazovanja. Ako se posmatra neko leksikografsko delo sa normativnim pretenzijama, mogu se pronaći reči koje su odgovarajućom tehničkom skraćenicom označene kao zastarele i koje kao takve neće izazvati spor. Korisnik rečnika će, međutim, počesto nailaziti na reči koje nisu označene kao zastarele a po njegovom mišljenju trebalo bi da budu tako označene. To samo pokazuje kako je leksiku teško smestiti u normativne kalupe. Uza sve to se mora imati u vidu da je rečnik delo na kome se dugo radi, a da između pojedinih izdanja prođu i decenije. Ono što nekad, u vreme jednog izdanja nije bilo arhaizam, kasnije, u vreme drugog izdanja to lako može biti. Međutim, jedna dilema uvek ostaje: može li se svaka leksema koja nije označena kao arhaizam smatrati pripadnicom opšteupotrebnih leksika?

2. Ne ulazeći u sve uzroke zastarevanja leksema, ovom prilikom ćemo taj proces pokazati u sferi tvorbe reči: ako tvorbom nastaju nove leksičke jedinice, onda se može pretpostaviti i obrnut proces. Ovaj se proces sastoji u tome što jedni tvorbeni formanti potiskuju druge. Leksema čiji je jedan deo (tvorbeni element) potisnut (zamenjen) može dobiti u osećanju korisnika jezika status arhaizma. Takav se tip potisnute lekseme može nazvati **leksičko-tvorbeni arhaizam**. Ovaj se tip arhaizama ogleda pre svega u tome što jedni sufiksi potiskuju druge sufikse, dok drugi konsituent – osnova, ostaje neizmenjen. Kako će se videti, ovde se ne radi o zastarevanju tvorbenih sredstava (u ovom slučaju – sufiksa), već o tome da cela reč zastareva zbog zamene sufiksa. Razloge koji dovode do potiskivanja jednih sufiksa drugim, a time i do mogućeg zastarevanja nekih reči, pokušaćemo da pokažemo na primeru tvorbeno-semantičke kategorije **etnika**. (Termin **etnik** je karakterističan za našu nauku o jeziku: njime se označava tvorbeno-semantička kategorija naziva za stanovnike naseljenih mesta, pokrajina, država, kontinenata, te za pripadnike raznih nacija).

3. Tvorbu etnika u srpskohrvatskom jeziku karakteriše brojnost sufiksnihi morfema. Već sama ova činjenica upućuje na mogućnost konkurencije među sufiksima, svojevrsne borbe među njima.¹ U tom sukobu neki sufiksi, a u daljoj perspektivi i lekseme nastale tvorbenim putem, bivaju vremenom potisnuti iz aktuelne upotrebe. U jezičkom osećanju savremenika ovakve lekseme će se osetiti zastarele, a u eventualnoj upotrebi stilski obeležene.

Za razliku od nekih drugih tipova leksičkih arhaizama, leksičko-tvorbeni arhaizmi su po pravilu razumljivi korisnicima jezika. To je sasvim očekivano budući da se opšteupotrebnost i potisnute lekseme razlikuje samo jednim svojim delom. Retko će se među savremenicima naći takav kod koga bi bilo dileme u pogledu značenja sledećih etnika: **Afričanin, Američanin, Azijat, Belžanin, Čiljanin, Kubljanin, Maročanin, Perujac, Portoričanin, Sicilac, Sparčanin, Trojanin, Čilanac, Konžanin, Tožanin** itd. Ali će isto tako retko ko ove etnike upotrebiti (osim u stilskoj funkciji), već će prednost dati ovim formama: **Afrikanac, Amerikanac, Azijac, Belgijanac, Čileanac, Kubanac, Marokanac, Peruanac, Portorikanac, Sicilijanac, Spartanac, Trojanac, Kongoanac, Togoanac** itd. Manje obavešten čitalac mogao bi nam zameriti na tome što smo uopšte navodili neke od zastarelih formi: misliće da smo ih iskonstruisali. Međutim, početkom ovoga veka kodifikatori našeg jezika upravo takve izvedenice su smatrali ispravnim. Neke od njih nalaze se i u leksikografskim delima ovog našeg vremena i to, po pravilu, bez oznake zastarelosti. Među takve primere idu: **Afričanin, Američanin, Maročanin, Čilenac** i sl.

Poređenjem ova dva niza primera (zastarelih i aktuelnih) zapažaju se najmanje dve stvari: prvo – sve su to etnici od stranih toponimskih osnova, topoosnova, drugo – pretežno se radi u potiskivanju sufiksa **-anin** sufiksom **-anac**. U vezi sa prvom stvari treba ponoviti bitno načelo standardne norme, kad su etnici u pitanju: respektuje se oblik koji upotrebljavaju meštani (ako taj oblik bitno ne odstupa od norme književnog jezika). Ovo se načelo, međutim ne može primeniti kad su u pitanju strane topoosnove, što je jedan od razloga pojave dubletnih formacija.

Što se druge spomenute stvari tiče, bilo bi potrebno odgovoriti na nekoliko pitanja usko povezana sa strukturno-genetskom i značenjskom stranom ovih sufiksa. Na neka od tih pitanja odgovor ćemo potražiti na narednim stranicama ovoga rada.

4. I bez dublje analize može se konstatovati da pojavi arhaizma u jeziku (tzv. istorizme, istoricizme iz razumljivih razloga zanemarujemo u ovom slučaju) prethodi sinonimija, dubletnost. (U ovom radu se neće praviti razlika između sinonimije i dubletnosti, odnosno između sinonima i dubleta). Pojava dubleta je posledica različitog porekla naziva za isti pojam ili pojavu. Kada se u dubletnoj upotrebi javi dve reči, vremenom jedna može biti potisnuta iz opšte upotrebe i postati arhaična. Videli smo dva niza primera etnika stranih topoosnova, gde se očito radi(lo) o dubletima. Od dubletnosti pokatkad nisu izuzeti ni sasvim domaće formacije gde su ovoj pojavi doprineli lingvistički (postojanje sinonimičnih sufiksa) i vanlingvistički faktori (versko-nacionalni, recimo).² Pregledanjem naše starije i novije leksikografske i gramatičke literature naći će se mnoštvo dubletnih parova: **Tuzlak – Tuzlanin, Bosanlija – Bosanac, Novopazarlija – Novopazarac, Sarajlija – Sarajevac, Zeničak – Zeničanin, Dubrovkinja – Dubrovčanka, Bosankinja – Bosanka, Sarajka – Sarajevka** itd. U svim navedenim parovima nalazimo identičnost tvorbeno osnove (domaći toponim), identičnost tvorbenog modela (topoosnova + sufiks = etnik), identičnost značenja sufiksa, uz njihovu materijalnu razliku. Na isti su način u primerima tipa **Amerikanac/Američanin** ispunjeni uslovi za dobijanje statusa dubletnog para. Obično se u ovakvim slučajevima formira sinonimično gnezdo binarnog karaktera. Dešava se, međutim, da gnezdo sadrži više komponenata: **Bečanka – Bečkinja – Bečlijka, Bosanlija – Bosanac – Bošnjak – Bošnjanin** i sl. (Posebno je pitanje pripadnosti ovih komponenata standardnom jeziku).

Pokazali smo kako u našem jeziku može da dođe do stvaranja dubletnih formacija u tvorbeno-semantičkoj oblasti etnika. Nismo, međutim odgovorili kako i zašto dolazi do potiskivanja jednih sufiksa drugim.

5. Odgovor na ovo pitanje bio bi sasvim jednostavan kad bi neka od izvedenica odudarala od tvorbenog sistema srpskohrvatskog jezika. Međutim, u svim navedenim i sličnim drugim primerima tvorba je izvršena po zakonitostima naše tvorbe reči i tu spora ne može biti. Znači, odgovor treba tražiti na drugoj strani.

Analizirajmo najpre parove kao što su: **Afrikanac – Afričanin, Amerikanac – Američanin, Marokanac – Maročanin, Spartanac – Sparčanin, Belgijanac – Belžanin, Kubanac – Kubljanin** i sl. Tvorbenom analizom utvrđujemo da u tvorbenom procesu, sa sinhronog stanovišta, učestvuju dva sufiksa: **anac**, u prvim, i **-anin** u drugim članovima dubletnih parova. Ove tvorbe su sasvim u skladu sa tvorbenim zakonima našeg jezika. Pa ipak, iz perspektive savremenosti prednost će se dati dubletima koji su prvi navedeni. Sa stanovišta produktivnosti i frekvencije ovo nije sasvim logično: najveći broj srpskohrvatskih etnika izveden je sufiksom **-anin**. Uza sve to on je i – jednoznačan. Ove prednosti sufiksa **-anin** poznate su u našoj lingvistici. Ali je poznato i to da ovaj sufiks ima manjkavosti i u svom početnom i u svom završnom delu.³ Iz navedenih primera se vide razne alternacije suglasničkih fonema na sastavku tvorbene osnove i sufiksa **-anin**. (Katkad se središnji deo ovakve nastale reči do te mere deformiše da je veoma teško odgonetnuti sadržaj. Kod **Trščanin** – čovek iz Trsta, to odgonetanje može i da da rezultat, ali ko bi znao da se iza **Trščanin** krije stanovnik mesta Tržac). Ne ulazeći u svu kompleksnost **tendencije ka eliminaciji alternacija** u jeziku, zadovoljićemo se samo time da konstatujemo sledeće: u primerima koje smo za ovu priliku naveli ova tendencija ka odstranjivanju alternacije imala je svog velikog udela u potiskivanju sufiksa **-anin** sufiksom **-anac**. Poznat je takođe neuobičajen način izražavanja opozicije **singular: plural** kod etnika na **-anin** (pl. **-ani**). Tako se desilo da izvedenice tipa **Afričanin** (pl. **Afričani**), doskora preporučivane od strane mnogih gramatičara, budu potisnute iz opšte upotrebe i zamenjene obrazovanjima tipa **Afrikanac** (pl. **Afrikanci**). Dakako, ova konstatacija o potiskivanju izvedenica na **anin** tipa **Afričanin, Američanin, Maročanin** i sl. relativnog je karaktera. Ne postoji, naime, nijedno naše leksikografsko delo ili gramatički priručnik u kome je tehničkom skraćenicom ili na drugi način sugerisano da se radi o zastarelim obrazovanjima. Jedino po čemu bi se moglo zaključiti da obrazovanja tipa **Afrikanac** imaju prednost jeste postupak upućivanja (pomoću v.), kao i starina navedenih potvrda (starije su, dakako, one na **-anin**).

Da tendencija ka eliminaciji alternacije doista može uticati na potiskivanje nekih sufiksa, indirektno pokazuje širenje sufiksa **-čanin** u srpskohrvatskom (i nekim drugim slovenskim jezicima). Isp. brojne primere kao: **Berlinčanin, Bjeljinčanin, Valpovčanin, Vrbovčanin, Kupinovčanin, Gajčanin, Vukovarčanin, Daruvarčanin, Drvarčanin, Kozarčanin** (od Kozara), **Prijedorčanin, Prokupčanin**, itd.⁴ Primeri tipa **Klokčanin** i **Klokčanka** (oba su iz RJAZU-a, za stanovnike sela **Kloka**), gde se najneposrednije ogleda strukturna univerzalnost formanta **-čanin**, retki su u srpskohrvatskom jeziku.

6. Očite su izvesne strukturne slabosti formanta **-anin** što je podstaklo njegovo potiskivanje u konkurenciji sa sufiksom **-anac**. Međutim, time se ne može objasniti njegova čvrsta pozicija u obrazovanjima od domaćih topoosnova. Drukčije rečeno – zašto do takvog procesa, tj. do potiskivanja i zamene sufiksa **-anin** u brojnim i u svakodnevnom jeziku frekventnijim tvorbama ne dolazi kad su u pitanju domaće osnove? U takvim obrazovanjima sufiks **-anin** i dalje je vodeći formant u sferi nomina nationalia et regionalia i pored onih slabosti o kojima je bilo reči. Odgovor na ovo pitanje sadržan je većim delom u dosadašnjem izlaganju. Proces zamene i potiskivanja sufiksa uslovljen je, po pravilu, postojanjem sinonimije (dubletnosti). Kako je u svesti korisnika jezika jako prisutno shvatanje da se stanovnik nekog mesta naziva onako kako on sam sebe naziva, poja-

va dubletnosti nikada nije dobila široke razmere u tvorbeno-semantičkoj kategoriji etnika. A kada je iz nekih razloga i dolazilo do pojave dubletnih parova, onda je širu upotrebu dobijao onaj dublet koji je u svom sastavu imao produktivniji sufiks – a to je u srpskohrvatskom formant **–anin**. (Zato je lokalnom **Zeničak**, **Travnjak**, **Livnjak** pretpostavljen dublet **Zeničanin**, **Travničanin** i **Livnjanin**). Jasno je da se u tvorbi reči mora voditi računa i o **tendenciji ka specijalizaciji tvorbenih formanata**, koja takođe može da bude uzrok potiskivanja određenih formanata.

7. **Tendencija ka specijalizaciji tvorbenih formanata** u kategoriji etnika ogleda se pre svega u eliminaciji dubletnih formacija. Ovo smo već, delimično, pokazali na primeru dubleta od domaćih topoosnova gde je specijalizivani formant **–anin** iz šire upotrebe potisnuo manje produktivan formant. Ova tendencija je prisutnija kod etnika od stranih topoosnova, budući da je i dubletnost u ovoj kategoriji raširenija. (Pojava dubletnosti u ovim slučajevima posledica je odsustva »obaveze« respektovanja oblika prisutnog u jeziku meštana, s jedne strane; s druge strane, na širenje formanta **–anac** u ovakvim formacijama mogli su uticati i strani oblici etnika od spomenutih topoosnova, pa se sukob među konkurentnim formantima odvijao na principu: strana topoosnova i domaći sufiks – Američanin, prema strana topoosnova i delom neslovenski formant – Amerikanac). Videli smo već iz kojih je razloga sufiks **–anac** dobijao prednost u odnosu na konkurentni sufiks **–anin**. Na taj je način, eliminisanjem dubletnosti u kategoriji etnika od stranih topoosnova, sufiks **–anac** specijalizovan za tvorbu naziva za stanovnike (a **–anka** za stanovnice) stranih država (i kontinenata), a sufiks **–anin** za tvorbu etnika od domaćih topoosnova. (Naravno, nismo ulazili u sve moguće aspekte veze tvorbene osnove i sufiksa, niti smo razmatrali slučajeve gde dubletnosti nema).

8. Leksikografska literatura, iz razumljivih razloga, ne beleži sve etnike, već samo one koji su tvorbeno neobični. Za našu temu ovakav postupak je, naravno, sasvim prikladan budući da pruža dosta materijala. Pri tome se očekuje da potisnuta formacija bude markirana tehničkom skraćenicom (arh., zast.) što olakšava pronalaženje dubleta.

U praksi, međutim, dubletne formacije etnika po pravilu nisu distancirane tehničkim skraćenicama, tj. uz njih u rečnicima ne nalazimo oznake arh. ili zast. Doduše, katkad je reč o nedovršenom procesu eliminacije dubleta pa se uzimaju ravnopravno (**Evropejac**, **Evropjeka** i **Evropljanin**, **Evropljanka**, **Gruzin**, **Gruzin-ka** i **Gruzijanac**, **Gruzijanka**, **Bečanin**, **Bečanka** i **Bečlija**, **Bečlijka**) ili se pak još održava dilema u korišćenju užeg, lokalnog, ili šireg oblika (**Brčak** prema **Brčanin**, **Zeničak** prema **Zeničanin** i sl.). Mada se i u ovim navedenim primerima oseća arhaičnost nekih izvedenica, u drugim slučajevima je to očigledno, pa opet nije markirano. A kad oznaka **zast.** i postoji, ostaje pitanje: zašto je RMSMH⁶ **Bošnjakin** **zast.**, a **Bošnjak** (u značenju **Bosanac**) nije, i zašto u RSANU⁷ nijedan nije označen kao arhaizam, ali se zato oba upućuju na dublet **Bosanac**? Oznakom **v.** (**vidi**) upućuje se na drugu reč, »pravilniju i bolju«. Kad su etnici u pitanju onda se mora kazati da sa stanovišta tvorbe reči nijedan ovde spomenuti etnik nije nepravilan, niti se može govoriti o tome da je, recimo, **Amerikanac** bolji oblik od **Američanin**. S druge strane u našem Pravopisu⁸ uopšte nisu stavljane oznake tipa **zast.** ili **arh.** te se u sasvim ravnopravnom položaju nalaze i **Amerikanac** i **Američanin**. (Posebno je pitanje treba li etnike uopšte unositi u pravopisni rečnik ravnopravno sa drugim leksemama).

9. Nakon svega ovde rečenog jasno je da u tvorbeno-semantičkoj kategoriji **etnika** postoje arhaizmi. Oni, u načelu, pripadaju leksičko-tvorbenom tipu arhaizama: jedan tvorbeni formant (sufiks) potisnuo je drugi.

Zastarevanju ovakvih leksičkih jedinica prethodi faza sinonimije (dubletnosti) zasnovane na naporednoj upotrebi istoznačnih sufiksa. Dubleti su češći u izvođenju od stranih toponimskih osnova.

U eliminisanju dubletnosti kod etnika važnu ulogu igraju tendencije ka odstranjivanju alternacije i ka specijalizaciji pojedinih tvorbenih morfema. Ove tendencije dovele su do potiskivanja sufiksa **-anin**, budući da se na spoju ovog sufiksa i tvorbene osnove javljaju suglasničke alternacije, i davanja prednosti sufixu **-anac** koji se specijalizira za tvorbu etnika od stranih toponosova.

Stoga iz perspektive **savremenosti** lekseme kakve su: **Afričanin, Američanin, Maročanin/Afričanka, Američanka, Maročanka** i sl. treba eksplicitno označavati kao arhaizme i na taj način ih smestiti zajedno sa drugima istoga tipa – **Belžanin, Čiljanin, Kubljanin, Konžanin, Tožanin** i dr. koje su poodavno istisnute iz opšteupotrebne leksike te ih nalazimo samo u staroj lingvističkoj savetodavnoj literaturi.

BILJEŠKE

¹ Isp.: Pavlović M., Borba nastavaka u srpskohrvatskom jeziku, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu VI, Novi Sad 1961, str. 164-179.

² Isp.: Brozović D., Neki etnici u novom izdanju »Pravopisa«, Jezik I, sv.2, Zagreb 1952, str.54-56.

³ Isp.: Bjelanović Ž., Fonološka i morfološka uvjetnovanost tvorbe etnika sufiksom -anc, Jezik XXII, sv.3, Zagreb 1974-1975, str. 72-80.

⁴ Isp.: Čorić B., Imenički sufiksi s inicijalnim č, Književni jezik X, br.4, Sarajevo 1961, str. 15-18.

⁵ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, na svijet izdaje Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, knj 1-23, Zagreb, 1880-1976. (RJAŽU).

⁶ Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, Matica srpska-Matica hrvatska, I-VI, Novi Sad – Zagreb, 1967-1976.

⁷ Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, izd. Srpska akademija nauka i umjetnosti, I-XIII, Beograd 1959-1988.

⁸ Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika sa pravopisnim rečnikom, Novi Sad – Zagreb 1960.

Summary

On the example of semantic-forming categories of the ethnic with foreign toponymic bases and repressed formational elements, we contemplate on the problem of obsolescence or topicality of the lexeme and its adequate notation in lexicographic manuals that have normative pretentions.

Translation by Slobodan Drenovac